

РЕЦЕПЦІЯ І КРЕАТИВНІ МОЖЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ ІДЕАЛУ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Аналізується процес еволюція у розумінні соціально-правової держави та громадянського суспільства й перспективи їх втілення в сучасних умовах

Стосовно політичного ідеалу слово рецепція (від лат. *rescriptio* — "прийняття") можна роз'яснити як запозичення, добір, переробка, засвоєння суспільною свідомістю різноманітних моделей політичного ідеалу або його конструктивних параметрів, вироблених історією. Перед тим, як автор спробує теоретично обґрунтувати ідеал соціально-правової держави і, може бути, частково намітити шляхи її побудови в Україні, потрібно завжди пам'ятати, що утопічний характер багатьох соціальних проектів минулого полягав у тому, що суспільству нав'язували готові, далекі йому моделі, що воно заперечувало.

Ідеал соціально-правової держави містить у своїй основі ідеал правової норми як відображення належного майбутнього правового регулювання. Вона фіксує немов би дальній план належного. У свою чергу найближче належне виявляється в третій стороні ідеалу: тут виробляються уявлення про те, як жити і поводитися людям у конкретних життєвих ситуаціях, щоб не порушувати існуючих норм права. В остаточному підсумку, дійсне розглядається крізь призму обов'язкового, належного відображення юридичних законів. Виділене в трьох цих аспектах дає цілісний правовий ідеал. І якщо ми можемо підтверджувати це, то лише остільки, оскільки в сутності соціально-правову державу поки ще ніким і ніде не побудовано (хоча і проголошено), а виходить, вона для нас є ідеальною. На реальному шляху до цього ідеалу існує множина перепонів і матеріального, і духовного характеру, котрі ще необхідно перебороти.

Безпосереднє звертання до історичного досвіду формування соціально-правової держави із необхідністю виводить на ті принципи, що складають його основу. Якщо ідеал релігійний втілював у собі принцип примусового універсалізму, що знайшов свій відбиток у діяльності інквізиції, як органа, що спонукає, то, навпаки, *ідеал соціально-правової держави заснований на універсалізмі добровільному*. У своєму теоретичному вираженні він уявляється як похідне високого рівня економічного розвитку суспільства і суспільної свідомості на основі досвіду минулого. Адже буття політичного ідеалу має набагато більш пізню історію, ніж історія ідеалу взагалі (приміром, сміло можемо стверджувати, що ідеал стравоварильної системи людини виник набагато раніше!). Але опис історії, у силу розходження в часі, саме по собі є історичним і в силу історичності історичного опису, у кожному

епоху воно здійснюється виходячи з домінуючої форми суспільної свідомості, що у свою чергу, було диференційовано на різноманітні форми

Все вищесказане відноситься до тієї важливої думки, що самі принципи соціально-правової держави, також виникли не відразу. Їх формували ідеї різних політичних мислителів минулого, а також структурована, творчо постійно відтворювана, заснована на знанні таємних глибин людської особистості духовна атмосфера. Щоб показати процес цього формування автор змушений викласти своєрідний калейдоскоп поглядів різноманітних політичних мислителів. Ці погляди не стільки суперечать один одному, скільки визначають шаблі генерального сходження ідеалу соціально-правової держави до певної теоретичної вершини.

У теоретичному аспекті необхідно, на погляд автора, насамперед, підняти питання про наукове розуміння соціально-правової держави і громадянського суспільства (сьогодні фактично ці дві категорії, зазвичай, вживаються разом). Такі поняття як "суспільство" і "держава" пройшли досить тривалий період еволюції свого сутнісного трактування. І якщо сьогодні відштовхуватися від "звичного" для нас ленінського визначення держави, у якому воно виступає "машиною для підтримки панування одного класу над іншим", або "дрюком", — за словами Леніна, — то з теоретичної точки зору до істинного розуміння соціально-правової держави ми анітрохи не наблизимося. У всякому разі ясно, що звести сьогодні розуміння держави тільки до його класової природи неправомірно

З іншого боку, труднощі формування соціально-правової держави полягають в тому, що сам цей ідеал належить традиції західноєвропейського лібералізму і механічно не може бути перенесений у нашу маргінальну політичну і правову культуру. Справа в тому, що в історичній перспективі, зміст, що вкладений у розуміння соціально-правової держави змінився настільки, що можна говорити навіть про протилежність у його трактуваннях. І, як виявилось сьогодні, соціально-правову державу ми сприймали і сприймаємо досить абстрактно, у всякому разі, кожний розуміє його по-своєму. Наприклад, З. Гамсахурдія у свій час заявляв про те, що Грузія — правова держава. Проте згортання прав автономії, диктатуризація, зведення в абсолют національної приналежності не є ознаками правової держави. Лідер ліберально-демократичної партії В.Жиріновський також говорив про правову державу, але називав такі заходи на шляху до її здійснення, котрі законними не назвеш: повернення до унітаризму, до губерній, що також нічого спільного з істинним поняттям правової держави і громадянського суспільства не має.

Більш того, центральною проблемою політичної думки держав Східної Європи є конфлікт між громадянським суспільством і державою. Проблема часто формулюється гранично різко: громадянське суспільство або держава [1; 2; 3].

Якщо говорити про теоретичні основи, то, починаючи з Арістотеля і до середини XVIII сторіччя, громадянське суспільство розумілося просто як об'єднання громадян, що підпорядковувалися певній політичній владі як

правило у формі аристократії або монархії. Громадянське суспільство розумілося винятково як політичне утворення. Коротко говорячи, воно виступало синонімом поняття форми правління або держави, тобто, дане поняття було набагато вужчим за сучасне: тут припускалися такі відносини між людьми, що регулювалися за допомогою політики. У результаті цього з'явилося таке поняття як "політичне суспільство".

Для Нового часу характерно таке розуміння громадянського суспільства і соціально-правової держави, що у цей період розглядається як суспільство буржуазних приватних власників, вільне від політичного регулювання і державного втручання, де на місце політичного панування людини над людиною підводяться, відповідно до принципу свободи особистості і власності, відносини панування людини над речами. З другої половини XVIII сторіччя відбувається формування іншого розуміння громадянського суспільства, що багато в чому пов'язано з теорією природного права епохи Просвітництва і Французької революції. Найбільш ємне трактування громадянського суспільства міститься в головних гаслах Французької революції: "Свобода", "Рівність", "Братерство". Таке розуміння цілком виключає уявлення про владу людини над людиною як спосіб регулювання соціальних відносин [4, с.125-138]. Ця ліберальна концепція громадянського суспільства і лежить в основі сучасної його теорії [5, с.26-35].

Чи можна застосувати її для сучасного періоду державного будівництва? Як певну форму прояву політичного ідеалу, можливо. Проте, відомі західні політологи Е. Каменски, Д. Ловель, В. Малін, А. Тей і ін. вважають, що становлення громадянського суспільства, пов'язане з розвитком ринкових відносин, неминуче призведе до нерозуміння і навіть протидії з боку громадян, тому що наслідком його стануть зростання соціальної й економічної нерівності, зростання спекуляції, ламка традицій і інші обставини, що не будуть сприйняті громадянами. Тому ці дослідники звертають увагу на ті проблеми, від успішного рішення яких буде залежати можливість формування громадянського суспільства, у тому числі й в умовах сучасної України: розвиток демократії, загальної і політичної культури, механізму функціонування владних відносин, формування ринкових відносин.

Р. Дарендорф узагалі застерігав, що громадянське суспільство ніхто не будував, воно розвивається самотійно, а завдання держави складається в тому, щоб створити для цього відповідні умови [6, с.44].

Звідси випливає, що громадянське суспільство, як явище, що відбиває суму всіх неполітичних відносин і структур (економічних, соціальних, духовно-моральних, сімейних, національних тощо), котрі існують у реальному житті, не зобов'язане співробітничати з державою і бути невідчуженим від нього, як сили, що стоїть над ним. З позиції політичного ідеалу держава повинна базуватися на громадянському суспільстві, а не домінувати над ним. І це за умови, коли права людини і громадянина розглядаються як цінність, а їхня гарантія як одна з головних соціально-політичних функцій соціально-правової держави.

Повернімося до неї. У науковій літературі можна зустріти думку про те, що основоположником ідеї соціально-правової держави є Еммануїл Кант, тому що йому належать дві фундаментальні ідеї. Перша — держава це організація, що діє на основі і відповідно до права, і, як продовження — він показав, що право і закон не є те саме. Одна з антиномій Канта проголошує: "або необхідність, або вільна сваволя". Кант під правом мав на увазі реальну свободу, а закон — юридичне оформлення міри, адже можна створити таке законодавство, при котрому ніякої свободи не буде.

Інша ідея — пов'язана зі співвідношенням держави й особистості, що в державі юридично вони повинні бути рівні. Звідси виходило, що соціально-правова держава — це суспільство, де держава й особистість мають взаємні, юридично закріплені права й обов'язки. Якщо це не так, то особистість не є власне громадянином соціально-правової держави. І. Кант не вживав ніде прямо термін "правова держава", але він у цілому висловив його дух.

Щоб зрозуміти його, знову повернемося до характеристики тих вчень, що, критикуючи ідеї Монтеск'є, Руссо, Локка та інших намагалися їх виправити для побудови більш тривких ідеальних систем. Щодо ХІХ сторіччя, то можна назвати досить велику кількість мислителів, що заклали принципи нового політичного ідеалу соціально-правової держави. У Англії — це Бентам, у Франції — Констан і Токвіль, у Німеччині — Гегель, Штейн та інші.

Одним із видатних політичних мислителів, що заклав принципи нової теорії соціально-правової держави був **Ієремія Бентам (1748-1832 рр.)**. Його погляди були досить парадоксальні: з одного боку, він критикував ідеї французьких просвітителів, щоб потім повторити по суті всю Декларацію прав, вважаючи, що основні її положення цілком неприйнятні на практиці і можуть породити лише анархію. З іншого боку, він відкидав і ті політичні ідеї, що викликали найбільший ажіотаж у ХVІІІ сторіччі: ідею народного суверенітету, принцип розподілу влади. У протигагу їм і в зв'язку з традицією, що йшла від Гобса, Бентам підкреслював значення суверенної верховної влади, що, на його думку, не має обмежень, але основний зміст її існування — у користі суспільству. Цей принцип потім ліг в основу діяльності так званої аналітичної школи юриспруденції, що має велике значення в Англії і в даний час.

Заперечуючи тим, хто вважав англійську конституцію вищим ідеалом державного устрою, Бентам доказував, що насправді в Англії окремі влади й окремі частини держави знаходяться в залежності одне від одного і що саме цим можна пояснити певну політичну стабільність у країні. Ще більш негативно Бентам ставився до тих, хто вважав політичний устрій Англії зразком досконалості. Він дійшов висновку, що тільки за умов демократичного устрою держави можна розраховувати на успішний хід будь-яких реформ. Ставши на цю точку зору, Бентам послідовно розвивав програму ліберальної демократії, що була заснована на загальній, таємній, рівній і щорічній подачі голосів. Вищим філософським принципом цієї

програми було "найбільше щастя найбільшій кількості людей", а вищим політичним принципом — поняття народного суверенітету.

У Франції найбільш широке поширення одержали погляди **Бенджамена Констана (1767-1830 рр.)**, котрого по праву вважають фундатором французького лібералізму XIX сторіччя і першим видатним систематизатором конституційного права. У своїх теоретичних побудовах він намагався виявити не стільки які-небудь нові форми, скільки певні принципи підстави для більш тривкого співвідношення політичних сил у суспільстві. Він вважав, що найголовнішою підставою для тривкого суспільного порядку є свобода. Про те, як використовував Констан свій принцип стосовно до основних політичних проблем, можна судити по його відношенню до французької революції. В опублікованих ним у 1815 році "Початках політики" він оголосив принцип народного суверенітету єдиною законною основою держави. Він вважав, що поза ними може бути лише влада, що заснована на силі, а тому сама по собі вона не може бути законною.

Констан вважав, що необмежена верховна влада, кому б вона не належала, є деспотизмом. Проте, він заперечував і проти необмеженості народного верховенства в ім'я свободи особи. Принциповою є і його поправка стосовно поняття "свобода", що існувала у Руссо. У своїй відомій промові "Про свободу древніх у порівнянні зі свободою нових" (1819 р), Констан розвиває думку, що Руссо і його послідовники розуміють свободу досить вузько і односторонньо. У цьому відношенні вони наслідували ідеали древніх, що не знали індивідуальних цілей і були задоволені свободою, що виражалася в політичних правах, тобто, у правах участі в керуванні державою. У нових народів, — вважав він, — навпаки, першою потребою є особиста незалежність, політична недоторканність особистої свободи.

Необхідно відзначити також важливість його принципового підходу до того, що недостатньо проголосити особисті права, їх необхідно забезпечити тривкими гарантіями. При побудові теорії соціально-правової держави він постійно повертався до цієї думки, намагаючись визначити таке забезпечення в представницьких установах, у поділі влади, у розвитку суспільної думки. Також як і Монтеस्क'є, Констан бачив основну гарантію свободи в принципі розподілу влади. Проте він нараховував не три влади, а п'ять. Законодавча влада за його теорією ділиться ще на дві влади: влада, що являє собою сталість, котра втілена в спадковій палаті, і влада, котру складає суспільна думка в палаті виборців. Потім, як і в Монтеस्क'є, у нього впливали влади виконавча і судова, а над ними Констан поставив ще і королівську владу, що повинна була, на його думку, привести їх до угоди у випадку тимчасових сутичок.

Значення теорії Констана було навіть не в зміні положень Монтеस्क'є, а в тому, що він відводив особливе положення в конституційній державі монарху. Влада останнього, на його думку, повинна була бути нейтральною, але підніматися над різноманітними інтересами і думками. Вона повинна була приводити всі інші влади до згоди і примирення. Положення про нейтральну королівську владу Констан зв'язував з ідеєю відповідальності

міністрів. У цьому відношенні він був навіть глибше за Монтеस्क'є визначив, що однією з найістотніших переваг англійської конституції є принцип парламентської відповідальності, при якому міністри ставилися в залежність від законодавчих зборів і відповідали не тільки за свої правопорушення, але і за політичні помилки, що позбавляли їх довіри з боку народних представників.

Принцип парламентаризму знайшов найбільш яскраве відображення в поглядах Констана. Це була та система керування, що він хотів бачити у Франції. Якщо до цього додати, що він приділяв у своїй теорії значну увагу вченню про особисті права і відстоював початок місцевого самоврядування в протигагу централізації, то можна одержати досить повне уявлення про його політичний ідеал: це був ідеал конституційної монархії, що заснована на принципах англійської конституції.

Так само як і Констан, значний вклад в розвиток принципів побудови соціально-правової держави вніс **Алексіс де Токвіль (1805-1859 рр.)**. Якщо Констан виходив у своїх висновках з основ Англійської конституції і продовжував традицію, що йшла від Монтеस्क'є, то Токвіль почав нову спробу ставлення проблеми демократичного устрою на підставі вивчення державного устрою США. Так само як і Констан він виходив із життєвих реалій. Токвіль ретельно займався аналізом дійсного і минулого досвіду, щоб вивести з цього перспективи майбутнього. На підставі його вивчення, він приходив до висновку, що утвердження демократії — неминуча необхідність. Токвіль не приховував слабких сторін демократичного устрою, але був упевнений у тому, що Європа прийде до нього. Токвіль писав: "Я переконаний, що простіше встановити абсолютистське деспотичне правління в народі, що має рівні соціальні умови, ніж у якогось іншого; я також вважаю, що якби таке правління було в такого народу колись встановлене, воно не тільки б гнітило людей, але і зрештою позбавило б кожного з них деяких найвищих людських якостей".

Він бачив і прямі небезпеки, пов'язані з демократією як формою державного правління, вивчаючи її феномен у всіх подробицях і умовах виникнення. У цьому відношенні його робота "Про демократію в Америці" дотепер зберігає свою актуальність. У політичній науці після Токвіля проблема демократії обговорювалася й обговорюється досить гостро. Але всі ці міркування лише підтверджували положення Токвіля про неминучість демократичних реформ. У порівнянні зі знаменитою демократичною доктриною XVIII сторіччя, що була викладена в "Суспільному договорі" Руссо, Токвіль робить крок вперед у тому відношенні, що в його вченні розчленовуються принципи, що у Руссо виступають як збіжні й однозначні. Затвердивши народний суверенітет, на думку Руссо, можна цим самим затвердити рівність і свободу і забезпечити справедливість. Токвіль же вважав, що між цими принципами немає такої гармонії. На протигагу вченню про природний збіг інтересів особистості з інтересами більшості — точка зору, якої притримувалися Руссо і Бентам, Токвіль говорить про можливу "тиранію більшості" і необхідність захистити від неї права особистості. З

іншого боку, він не знаходить також гармонії між принципами рівності і свободи, тому що, на його думку, вони не тільки не збігаються між собою, але навіть суперечать одне одному. На думку Токвіля, однієї рівності ще недостатньо для утвердження нормального політичного побуту. Рівність може бути й у рабстві, вона може сполучитися з надмірним посиленням державної влади і з придушенням особистості. Природним засобом проти цього є свобода. Таким чином, основне завдання, що треба буде розв'язати в майбутньому, на думку Токвіля, полягає в тому, щоб *з'єднати демократію із свободою і забезпечити безперешкодний розвиток особистості при пануванні демократичних інститутів*.

У зв'язку з розробкою проблем демократії, Токвіль вперше торкнувся і проблем політичних режимів. Він намагався відповісти на запитання про те, як відбувається керування державою, тому що політичний режим — це сукупність прийомів, методів, принципів реалізації політичної влади і, насамперед, влади державної. Його ядром є діяльність державних органів і тих політичних партій, що беруть участь у владній діяльності. Аналіз форм державного устрою США і її Конституції, привів Токвіля до висновку про необхідність класифікувати основні види політичних режимів. Він перераховує такі політичні режими: ліберальний, консервативний, тоталітарний і "бюрократичний". Майже усі вони і сьогодні є ключовими, виступають у різноманітних комбінаціях.

Токвіль звернувся, і це важливо, до характеру переходу однієї форми державного правління до іншої. Розглядаючи цю проблему, стосовно до політичного режиму, він дійшов висновку, що одержав у науковій літературі згодом назву "*Закону Токвіля*", суть якого в тому, що безпосередній, швидкий перехід від деспотичного режиму до демократії в державі, де не існує демократичних традицій, здатний зруйнувати суспільство. Між цими режимами необхідний більш-менш тривалий відрізок часу. Токвіль досить чітко пояснив чому саме так. По-перше, самі державні установи не можуть бути до цього готові. По-друге, не тільки керуючі, але і керовані повинні бути готові до демократії. Мова йде про те, що ми називаємо сьогодні "політичною культурою" населення. Це положення вже в даний період "повисло в повітрі", а потім усе гучніше зазвучало у творах Пестеля, Сун Ятсена (про роль гоміньдана) тощо. Перегукувалося це положення і з ідеєю диктатури пролетаріату.

Визначаючи зміни, що відбулися в загальному напрямку розробки принципів побудови соціально-правової держави в XIX сторіччі, потрібно відзначити, що багато політичних ідей, що вже достатньо устоялися, піддалися істотному переопрацюванню. Наприклад, ідея народного суверенітету, принцип розподілу влади, принцип особистих прав одержали інше визначення й інше практичне значення. Позитивна думка про те, що конституційна монархія — найкраще втілення ідеалу соціально-правової держави, поступово переходить до представницької демократії, що може з'єднатися і з монархічним началом, як в Англії. З іншого боку, досвід застосування і перевірка історією республіканських форм у США і у Франції показав, що

вони несуть у собі великі життєві сили і потенціал. У цьому плані відбулося деяке нівелювання понять демократії і монархії: протиставлення монархії і республіки утратило своє старе теоретичне значення. Центр ваги політичної думки був перенесений в іншу площину — на питання внутрішньої організації керування і представництва. У цьому відношенні об'єктивно з'явилися питання про місцеве самоврядування, про організацію загального виборчого права, про референдум, про посилення виконавчої влади при певному зміцненні її залежності від народу шляхом безпосереднього обрання. Сама по собі англійська конституція, що була у свій час зразком конкретного приклада соціально-правової держави, перестала грати те керівне значення, що належало їй, починаючи з Монтеस्क'є. Це пов'язано з тим, як видно, що конституційні форми починають затверджуватися всюди. Навіть у самій Англії, що широко відома своєю консервативністю, з'явилися авторитетні думки не тільки про користь і необхідність реформ її політичного устрою, але також і про користь запозичення нових інститутів, наприклад, референдуму, що показав свої переваги у Швейцарії. Крім того, у більш пізній період еволюції англійського парламентаризму з'явилося нове явище — зростаюча влада кабінету міністрів.

Деякий парадокс можна бачити в тому, що теорія розподілу влади, розроблена Монтеस्क'є, суть якої складалася саме у відокремленні влади одне від одного, "знає поразки" стосовно цього явища, тому що воно свідчить саме навпаки: про посилення їхніх зв'язків і взаємної залежності. Але в принципі залишилася в силі та сторона цієї теорії, що полягала у вимозі розподілу функцій між різноманітними організаціями. І у свій час теорія Монтеस्क'є мала таке велике значення, завдяки тому, що вона народила ідею протиставлення неорганізованому поєднанню окремих функцій в руках незалежної і безвідповідальної влади.

Історичний досвід застосування конституційних форм, особливо в Європі, виявив не тільки свою перевагу перед старими формами, але і недосконалість перед ними. Мова йде, насамперед, про систему представництва, що сама по собі є важливим політичним елементом соціально-правової держави. Справа в тому, що тріумфальне поширення ідеї загального виборчого права далеко не розв'язало завдань правильного представництва народної волі [7].

Умови для такої організації шукали в мажоритарній системі, або в представництві фахових груп, або, нарешті, в особливій організації самих виборів. У всякому разі, залишилася непорушною основна ідея побудови соціально-правової держави шляхом самоврядування суспільства на принципі представництва. У цьому самоврядуванні як і раніше бачили кращий спосіб для охорони індивідуальних прав і утвердження свободи, але і по сьогоднішній день відшуковують нові принципи і форми, що могли б щонайкраще реалізувати ідеал соціально-правової держави. Проте з якої б точки зору не розглядалася проблема представництва, основна ідея залишається — єдність держави і права.

У наступний період часу найбільш істотні принципи пов'язували не стільки з поглядами на організацію держави, скільки з поглядами на його функції і завдання його діяльності, вважаючи, що державна діяльність повинна обмежуватися охороною прав громадян. Соціально-політична думка виступала тому з вимогою повного невтручання в приватне життя громадян, в економічну сферу. Це вважалось ідеальним засобом для забезпечення свободи і рівності. В Англії, як вже відзначалося, ця думка була виражена Бентамом, у Франції — Констаном. У Німеччині — Вільгельмом Гумбольдом. Останній вважав, що завдання держави — визначити лише правила дій і стежити, щоб вони не порушувалися. Всі інші спроби держави втрутитися в діяльність людей — шкідливі для суспільства, тому що в цьому випадку держава буде займатися функцією, що їй не властива. Свобода і рівність розумілися отут чисто формально, юридично, в плані забезпечення їх у законі шляхом усунення юридичних нерівностей і різноманітного роду стиснень.

Ще одне. Справедливе сьогодні, на погляд автора, зауваження Х.Л. Харта, котрий вважає, що не можна обминути важливу проблему співвідношення між правом і мораллю, а тим більше сьогодні, коли йдеться про розбудову соціально-правової держави. Існує багато різноманітних видів стосунків між правом та мораллю, і немає нічого, що можна з користю виокремити для дослідження як єдине, визначене відношення між ними. Натомість важливо вирізняти деякі з багатьох речей, які можна мати на увазі, стверджуючи або заперечуючи зв'язок між правом і мораллю. Те, що декларується, інколи являє собою тип зв'язку, який навряд чи хтось колись заперечував; однак його незаперечне існування може хибно сприйматися як ознака якогось більш сумнівного зв'язку або навіть помилково вважатися за такий.

Отже, не можна серйозно заперечувати проти того факту, що розвиток права завжди й скрізь зазнавав глибокого впливу як з боку звичайної моралі та ідеалів окремих соціальних груп, так і з боку різних форм освіченої моральної критики, до якої вдавалися люди, чий моральний кругозір був ширшим за прийняту на той час мораль. Однак цю істину можна неправомірно вважати за виправдання іншої пропозиції, а саме: правова система мусить виявляти певну специфічну узгодженість з мораллю чи справедливістю, або ґрунтуватися на поширеному переконанні в існуванні морального обов'язку підкорятися їй. З іншого боку, хоча ця пропозиція може бути в якомусь сенсі слушною, з неї не випливає, що критерії юридичної чинності окремих законів тої чи іншої правової системи мають містити явні чи приховані посилання на мораль або справедливість.

Але що ж відбувалося в колишньому СРСР? Держава неначе поглинала і суспільство й особистість, усі виявилися однаково рівні і безпомічні перед державною владою. Наприклад, яскравим феноменом у процесі утвердження нового політичного ідеалу після Жовтня 1917 р. став правовий нігілізм, при якому право вважалось неповноцінною і неприйнятною формою регулювання соціального життя. У ньому бачили відживаючий інститут, що

лише на час і в силу сумної необхідності був запозичений у старих експлуататорських класів. Правові норми заперечувалися взагалі а завдання захисту особистої незалежності — громадянської, трудової, майнової, творчої об'являлося несуттєвим. Велике поширення отримав соціальний і політичний *патерналізм*, тобто розуміння державної влади як "рідної і батьківської", що покликана здійснювати авторитарне, а якщо буде потрібно, то і примусове піклування про трудящих.

Правовий нігілізм виражав себе не тільки в теоретичних міркуваннях, він істотно деформував і мову. Наприклад, вираз "буржуазне" поєднувалось із словом "право" у якості постійного негативного епітета. Це ж відноситься до таких понять, як "парламентаризм", "юридична особа", "формальна рівність". Навіть саме слово "особистість" набуло знущального відтінку і в побутовій мові використовувалося в якості негативного ярлика. І навпаки, слово "маса" набуло величезної значимості. Воно зрослося із виразами "народна", "трудова", "революційна" і практично втратило споконвічно закладений у нього соціально-критичний зміст.

Правовий нігілізм відсвяткував свій перший тріумф, мабуть, 5 січня 1918 року, коли були розігнані Установчі збори. Саме в цей період була закладена підпорядкованість законів ідеї "майбутнього щастя всього людства". Декрет РНК від 21 лютого 1918 року "Соціалістична батьківщина в небезпеці" завжди відбивався в нашій свідомості в емоційно-шляхетній формі. Але мало звертали увагу на те, що він узаконив розстріли без слідств спекулянтів, "німецьких шпигунів" тощо, розкриваючи занадто широкий спектр індивідуальностей. Тому і репресії, раз на те пішло, повинні були бути строго індивідуалізовані і з необхідністю доведені, але цього не відбувалося. Достатньо глянути в бабелівську "Конармію", щоб побачити, як в ім'я створеного ідеалу губилася свідомість цінності окремого людського життя, вироблялася навичка до військово-терористичного способу вирішення будь-яких нагальних проблем, що збереглося і після того, як були розбиті Юденіч, Врангель, Денікін, Колчак та інші.

Повернення до пріоритету загальнолюдських цінностей і верховенству закону почався після XX з'їзду партії (1956 р.), що прийняв по доповіді М.С.Хрущова історичне рішення "Про подолання культу особистості і його наслідків" Характерно те, що поняття соціально-правової держави в ту пору не вживалося, але конкретні установки, що відстоювала КПРС, відповідали його основному змісту. Був проведений перший акт реабілітації жертв сталінського терору.

Водночас, повернення до принципу верховенства закону ще не було повним і остаточним. Адже по суті, М. Хрущов у якійсь мірі залишався спадкоємцем Сталіна і засвоїв усі його якості, включаючи нігілістичне відношення до законності. Так, у 1962 р. у Новочеркаську були розстріляні робітники, що вийшли на економічний страйк. їм було пред'явлене обвинувачення в бандитизмі, чого насправді не було. Вирок був винесений типово сталінський: остаточний і безжалісний. З іншого боку, для М. Хрущова було характерним безпосереднє втручання в карні процеси, і саме при ньому закон

одержав неначе обернену силу. За період його знаходження при владі Кримінальний Кодекс СРСР став рекордсменом для статей, що передбачали страту.

У судово-правовій практиці 60-70-х років намітилася й інша скрута, уже не характерна для періоду культу особистості, але пов'язана з одним із постулатів правового нігілізму. Утопічне уявлення про безпосередню близькість комунізму, що проникло в багато програмних документів тих років, дозволяло припускати, що суспільство впритул підійшло до періоду "відмирання права" і що цей процес можна форсувати шляхом заміни покарання по суду морально-виховними санкціями партійних і громадських організацій. Приміром, широке поширення одержала практика передачі обвинувачуваного "на поруки трудового колективу". Було встановлене правило, відповідно до якого малозначимі справи, що не являли "серйозної суспільної небезпеки", узагалі не передавалися до суду. Злочинці, що мали високі зв'язки, потрапляли під захист і гак званого "телефонного права".

У жовтні 1964 р. М. Хрущова на посаді глави держави замінив Л. Брежнев. Що було в його арсеналі засобів, із погляду здійснення ідеалу соціально-правової держави? Ця ідея і справа взагалі виявилися під погрозою існування. Наприклад, у Конституції СРСР 1977 року був проголошений такий принцип законності, що навіть партійні організації зобов'язані були діяти в його рамках, а діяльність Рад, у свою чергу, повинна була бути підпорядкована партійним організаціям. Як ніколи за Л. Брежнева процвітала політика протекціонізму, корупції, злочинності. Особливе місце займала фальсифікація багатьох юридичних моментів, практика необґрунтованих відмов у порушенні кримінальних справ і прямого приховання злочинів.

Діяльність Ю. Андропова згадують достатньо тепло. Він завдав першого удару по корупції, проте проведена політика масових облав, що хоча і мала мету досить благородну, за своїми методами була незаконною.

К.У. Черненко згадують, як правило, з іронією й у зв'язку з двома моментами: гальмуванням суспільного прогресу і відновленням Молотова в членах КПРС.

Реформи М.С. Горбачова поставили СРСР на шлях демократичних перетворень. Але чи готовий був народ до того ідеалу демократії, що відкрили його очам? З цього приводу написано досить багато в науковій і публіцистичній літературі. З точки ж зору ідеалу соціально-правової держави, М. Горбачов відкрив шлях політичному плюралізму, як найважливішому елементу соціально-правової держави.

У практичному ж аспекті відносного досягнення ідеалу соціально-правової держави при всіх цілеспрямованих зусиллях, мабуть, треба десятиліття, перед тим, ніж вдасться створити щось схоже на ефективно чинну соціально-правову державу, що виникає не на порожньому місці і не в результаті прийняття пакета законів. Спроба реалізації цього ідеалу уже відбувалася, але на рівні механічного з'єднання "соціалізму" із "соціально-правовою державою", що призвело до розпаду СРСР, загострення міжнаціональних протиріч, посилення сепаратистських тенденцій у створених на

його території державних об'єднаннях, економічній кризі і росту злочинності. Багато політичних рішень, що приймалися після 1985 року, вели об'єктивно не до вирішення протиріч, а навпаки, до їх ще більшого загострення.

Сьогодні цей період "історичного везіння", що почався в республіках колишнього СРСР у 1985 році, закінчився, але з різних можливих варіантів демократичного розвитку ми вибрали, як здається, все-таки один із найневдаліших. І тільки фанатична віра в майбутній "капіталістичний рай" у сполученні зі значною долею своєкорисливості може вселити уявлення про те, що злидні, у яких ми зараз живемо — явище минуле. Але коли ми остаточно зрозуміємо, що повернення на початку ХХІ сторіччя в життєвий рівень 1980 роки — це наша райдужна перспектива, переситимося капіталістичними, соціалістичними і антикомуністичними ідеалами, відродження в тій або іншій формі ідеалу соціально-правової держави і прямування до нього стане неминучим.

Чи маємо ми сьогодні достатньо чітку картину його здійснення? Мабуть, маємо, але у всякому разі, образно кажучи, полотном для даної картини служить демократія. Водночас, і сама демократія неможлива без розвинутої і працездатної правової бази. Міжнародне право трактує сьогодні поняття демократії, включаючи в нього такі елементи: політичний плюралізм, вільні багатопартійні вибори, незалежний суд, підпорядкованість політичних структур правлінню закону і якщо підходити до демократії, як сукупності певних правових принципів, можна сказати, що її перспективи можуть одержати саму сприятливу оцінку. Але тим часом, демократія не може зводитися і не зводиться тільки до правових норм і процедур. Треба враховувати, що всі інші її "похідні" із необхідністю надбають ознак, що будуть пофарбовані місцевими національно-культурними особливостями. Але в цілому, демократична соціально-правова держава має гарні шанси, щоб претендувати на втілення в життя так званого "політичного ідеалу синтезованої єдності". Проте і зараз ясно, що наша українська демократія не є, скажімо, демократією англо-американського типу. Оскільки в будь-якій діяльності, у тому числі й у реалізації її ідеалу, необхідні зусилля людей, а значить необхідні знання, уміння і спроможності, принципи діяльності, то стає очевидним, що доти, доки не існує нового досвіду в здійсненні його на практиці, буде застосовуватися досвід попередній.

У якій відносній формі може бути на практиці виражений ідеал соціально-правової держави? Український дослідник В. Якушик, приміром, виділяє такі концепції правової держави і відповідні ним теоретично і реально функціонуючі моделі політичного устрою:

1/ *консервативно-демократичні*, для яких властивий захист інститутів політичної демократії і ринкового господарства при обґрунтуванні необхідності зберігання мінімальної ролі держави в регулюванні відносин соціально-економічного характеру;

2/ *соціал-демократичні*, що припускають більш широкий спектр соціально-економічних прав і свобод громадян, що приділяють більше уваги

проблемам розвитку безпосередньої демократії і висувають ідеї соціалізму як альтернативу капіталізму;

3/ *ліворадикаївні*, що припускають зберігання тих або інших інститутів авторитарної або автократичної влади в перехідний період, а також або цілком, або значною мірою заперечують цінність механізмів ринкового господарства;

4/ *праворадикали* — фашистські, нацистські тощо, яким властивий захист автократичної, тоталітарної влади як соціально-політичного ідеалу;

5/ *традиціоналістські* — національно-консервативні, номенклатурно-консервативні тощо, що забезпечують зберігання застійних інститутів недемократичної влади.

Узагальнюючи положення різноманітних концепцій соціально-правової держави, можна виявити і такі *принципи* його побудови: недопущення державою анархії в суспільних відносинах; сваволі з боку держави і переваження в його діяльності методів нормативного регулювання суспільних відносин; обов'язкове оформлення державної сваволі (!) у правову форму шляхом здійснення діяльності держави на основі чинних законів, що володіють із погляду держави вищою юридичною чинністю [8, с.179].

Подані концепції різноманітних типів правової держави являють і своєрідне віяло політичних ідеалів, що можуть формуватися виходячи з наявного стану суспільної свідомості, політичної культури суспільства, ментальності нації тощо. Це віяло, цілком ймовірно, може бути розкрито ще ширше за рахунок екстраполяції в майбутнє тих або інших уявлень про розвиток сучасних суспільств і можливості виникнення нових типів цивілізацій. Водночас, не можна виключати сьогодні утопічні моделі організації і функціонування управлінських структур, що здаються утопічними. У дану проблему може бути включений і історичний досвід демократичних політичних систем античного світу, середньовіччя, деяких режимів "освіченого абсолютизму" і "освічених аристократій", а також ряд інших моделей політико-правового устрою.

Докладний аналіз зазначених тут концепцій породжує спеціальну тему — вкрай небезцікаву й актуальну в наших умовах. Ясно, що всі вони теоретично можуть мати достатньо реальні перспективи і для нашого суспільства. Але до якого ж ідеалу правової держави прагне українське суспільство сьогодні? Загалом зрозуміло — воно прагне до правової, соціальної, а головне — демократичної державі. У всякому разі, це було проголошено в статті І Конституції України. Але поки в даному формулюванні бажане видається за дійсне, хоча подібне проголошення володіє безсумнівною притягальною силою в очах більшості людей, навіть незважаючи на те, що зазнає критики з різноманітних сторін. З іншого боку, Україна сьогодні зштовхується з такими серйозними труднощами економічного і соціального порядку, котрі за певних умов можуть змінити загальний напрямок розвитку української держави у бік, протилежний реалізації цієї ідеї соціальної правової держави.

Автор не ставить за мету дослідження вникнути в конкретику прийнятих українським урядом політичних рішень і шукати в них прорахунки тому що основною задачею є усе ж концептуальний розгляд шляхів побудови соціально-правової держави. Але в даному аспекті треба відзначити, що мабуть до цих прорахунків відносяться, фактичне знищення середнього прошарку, шляхом штучно організованої грошової інфляції; відмова від багатьох форм державного регулювання в умовах державної монополії на засоби виробництва; ряд заходів в області національної політики тощо, що спричинили в країні певний хаос.

А тим часом зрозумію, що в умовах хаосу побудувати соціально-правову державу неможливо, тому що "вивезти" політику без економіки не можна. З іншого боку, відомі десятки прикладів з історії, коли диктаторські режими виводили країну в ранг економічно розвинутих держав із занепаду (Франко, Гітлер, Піночет). Та й у цілому досвід історії говорить про те, що з надзвичайних соціально-економічних ситуацій фактично ніяка країна не виходила за допомогою демократії. Остання не вирішить це завдання, навіть якщо ми будемо ідеально демократичною державою. Звичайно, можна бути злиденними і при демократії, але бути злиденними і рабами в десятки разів гірше! Проте не можна виключати і таку можливість, що з економічної кризи ми будемо виходити і без демократії. Якщо ж мова йде про втілення ідеалу демократичної соціально-правової держави без цих сумних умовностей, то необхідно враховувати, очевидно, обов'язкову наявність трьох основних елементів: демократії (як форму політичного режиму, підкріплену достатньо високим добробутом громадян суспільства), законність і соціальну справедливість (принаймні, із юридичної точки зору).

Проголошення соціально-правової держави в Україні можливо, на погляд автора, після ліквідації ряду "хибних" моментів: суперечливості законів і суверенітетів; низької правової культури населення, у котрого як і раніше немає дійсних потреб у правових знаннях; росту злочинності, що набула якісно нового характеру, а українська мафія займає одне з головних місць у Європі за впливом і прибуткам.

На шляху наближення до ідеалу соціально-правової держави в Україні, очевидно, повинні змінитися відносини між державою й особистістю: потрібно формувати психологію громадянина, а не підданого. Держава зобов'язана виступати гарантом природних прав людини, що властиві йому споконвічно, а не ставити його у відношення до позиції "дам" або "не дам".

Як уявляється, мета побудови соціально-правової держави в Українському суспільстві пов'язана не стільки з гармонією суспільної досконалості, скільки зі свободою безкінечного розвитку, що, власне, і є відображенням прагнення до ідеалу. Але, з одного боку, коли ми в цьому розумінні говоримо про Вищий політичний, але абстрактний ідеал, то уявити собі будь-яку конкретну картину кінцевої досконалості неможливо. Можна говорити лише про безкінечний процес еволюції.

Дійсно, коли ми говоримо про політичний ідеал, котрий не є матеріалізованим, й у той же час про національно-традиційні цінності, що можна і

потрібно відстоювати вже зараз, то це може означати одне з двох: або будується внутрішньо суперечлива політична парадигма, або з її допомогою обґрунтовується право на політичну і юридичну уседозволеність, на порушення принципів соціально-правової держави. Конкретна ідея права здається несумісною з абстрактним ідеалом, тому що говорить не про умоглядне благо усіх у майбутньому, а про досягнення окремих конкретних прав кожного в дійсному. Якщо всі людські цінності в прийдешньому ідеалі, а сам ідеал — у майбутньому, що завжди "завтра", то особисто від людини нічого не залежить і ніяких загальнолюдських, або національно-традиційних цінностей у сучасній дійсності, тобто "зараз" просто немає.

Тому, на погляд автора, повинні змінитися відношення і між державою і правом: останнє необхідно розглядати як систему загальнолюдських цінностей, але ототожнення його з моральністю, як говорить історичний досвід, неприйнятно. Загальнолюдські цінності не повинні бути такими, що зручні лише даній державі. Проте становлення соціально-правової держави в Україні неможливо і без урахування національно-традиційних цінностей, своєї національної теорії демократії.

Перелік посилань

1. Самородный О. Г. Государственная власть и гражданское общество // Политики. — 1990. — №9.
2. Тихомиров Ю. А. Закон и формирование гражданского общества // Советское государство и право. — 1991. — №8.
3. Трошкин Е. И. Коллективизм или гражданское общество // Социологические исследования.— 1991. — №7.
4. Пул Р. А. Человек и гражданское общество в истории социальной мысли // Социологические исследования. — 1991.— №9.
5. Смольков В. Г. Формирование гражданского общества // Социально-политические исследования. — Моск. ун-т., 1991. — Сер. 12. — №4.
6. Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе // Вопросы философии. — 1990. — №9.
7. Сенезе С. Права человека и право народов: два отдельных мира? // МЭиМО. — 1990. — №2.
8. Якушик В. Проблемы типологии правового государства // Философ. и социол. Мысль. — 1993. — №9.